

Nušviesti ar užtamsinti? Žiniasklaidos vaidmuo nacių ir jų talkininkų teismuose

To Cover or to Hide? The Role of the Media in the Trials of the Nazis and Their Collaborators

Rec.: Ruth Leiserowitz, Gintarė Malinauskaitė, Hektoras Vitkus (eds.), Making Justice Visible: War Crimes Trials, Media and Memory after World War II, Osnabrück: fibre Verlag, 2022.

Tomas Vaiseta¹

Docentas, humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: tomas.vaiseta@if.vu.lt
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6642-694X>

Jeigu Lietuvoje paklaustume, ar naciai ir jų talkininkai sovietmečiu sulaukė kokios nors bausmės už masines žydų žudynes, gali būti – tai tik spėjimas, – kad nemaža dalis žmonių apie tai nieko nebūtų girdėję, o kiti apskritai abejotų, ar sovietams tai galėję rūpėti. Apie nacių ir jų talkininkų teisinius procesus sovietų Lietuvoje istorikai rašė labai bendrai ir lakoniškai, daugiau naudojosi sovietų surinkta baudžiamųjų bylų medžiaga, pernelyg nesivargindami kelti klausimų apie tokių šaltinių prigimtį ir pobūdį, todėl ilgą laiką ši tema iš principo buvo ignoruojama. Tik pastaraisiais metais tuo pradėta domėtis giliau ir išsamiau: Gintarė Malinauskaitė šiemet išleido knygą apie 1964 m. karo nusikaltėlių teismą Klaipėdoje², o dvejais metais anksčiau kartu su kolegomis Ruth Leiserowitz ir Hektoru Vitkumi ji sudarė straipsnių rinkinį apie nacių ir jų talkininkų karo nusikaltimų teismus ir jų viešą nušvietimą³.

¹ Šios recenzijos autorius kartu su Nerijumi Šepečiu ir Giedre Lastauskiene šiuo metu įgyvendina tyrimo projektą „Procesas, istorija, kalbos režimai: 1962 m. parodomųjų Kauno ir Vilniaus nacių talkininkų teismų kilmės ir poveikio rekonstrukcija ir interpretacija“, finansuojamą Lietuvos mokslo tarybos (projektas Nr. S-MIP-23-60).

² Gintarė Malinauskaitė, *The Holocaust and Soviet War Crimes Trials in the Cold War Context: The 1964 Klaipėda War Crimes Trial*, London, New York: Routledge, 2024.

³ Ruth Leiserowitz, Gintarė Malinauskaitė, Hektoras Vitkus (eds.), *Making Justice Visible: War Crimes Trials, Media and Memory after World War II*, Osnabrück: fibre Verlag, 2022.

Kad abi šios knygos išėjo anglų kalba kitų šalių leidyklose, ne tik rodo šių mokslininkų sėkmingą dalyvavimą tarptautinėje akademinėje bendruomenėje ir primena apie Lietuvos vidinį institucinį spaudimą leisti knygas angliškai (ar bent vokiškai), bet turbūt ir ne taip tiesiogiai byloja apie mokslininkų nuojautą, kad tokia tema Lietuvoje mažai kam gali pasirodyti įdomi. Užtat žvelgiant į pasaulinę istoriografiją, šios knygos atrodo kaip bandymas lietuviams ir Lietuvoje dirbantiems mokslininkams pasivyti traukinį, kuris įsibėgėjo jau prieš dešimt ar penkiolika metų. Antrojo pasaulinio karo nusikaltimų teisiniams procesams (dar karui tebevykstant, bet daugiausia – jau po karo) skirti tyrimai per šį laikotarpį patyrė milžinišką proveržį: jų temų, autorių, intencijų ir koncepcijų įvairovei aprėpti reikėtų atskiro straipsnio.

Čia užtenka pasakyti, kad abi minėtas knygas taip pat prasmingiau matyti ir vertinti pasaulinės, o ne vietinės istoriografijos kontekste. Juo labiau kad abi jos ir pačios sąmoningai į tai orientuojasi, o šioje recenzijoje aptariamas straipsnių rinkinys *Making Justice Visible* ir nėra išskirtinai lietuviškos tematikos – sovietų Lietuvoje vykę teismai ir jų viešos reprezentacijos patenka tarp kitų šalių atvejų. Apskritai būtų galima pasakyti, kad Antrojo pasaulinio karo nusikaltimų teisiniai procesai yra viena iš tų istoriografijos temų, kurių ir neįmanoma būtų tirti vien lokaliai, nematant platesnio tarptautinio konteksto. Dėl pačių nusikaltimų ir nusikaltėlių veiklos pobūdžio (naciai ir jų talkininkai vykdė nusikaltimus kone visoje Europoje, o ir kitose pasaulio vietose) bei netolygių ir komplikuočių bandymų juos patraukti teisinėn atsakomybėn ne tik atskiroms šalims, bet ir kartu (žinoma, svarbiausias atvejis – 1945–1946 m. Niurnbergo karo nusikaltimų tribunolas ir jį lydėję procesai), jie susirezgė į bendrą ekosistemą. Šią ekosistemą dar labiau sustiprino tai, kad iš pradžių minėtasis Niurnbergo tribunolas, o vėliau ir Adolfo Eichmanno teismas Jeruzalėje kitiems procesams tapo ir atskaitos tašku, ir impulsu, ir tam tikru politiniu, teisiniu ar estetiniu pavyzdžiu. Net kai nusileido geležinė uždanga ir socialistiniai Rytai ėmė ribotis nuo Vakarų, išliko poreikis palaikyti tam tikrus ryšius (pavyzdžiui, ieškant nusikaltėlių, renkant byloms reikalingą medžiagą), o kai susipriešinimas neleisdavo tų ryšių palaikyti (tarkime, Vakarų Vokietija neperduodavo prašomo asmens Rytų Vokietijai), vis tiek išliko bent negatyvus santykis, kuris veikė abi puses, mėginant ne tik tais teismais įtvirtinti savąsias politines sistemas, bet ir įrodyti savąjį pranašumą prieš kitą sistemą, diskredituoti priešininką, neatsilikti nuo jo, pabandyti jam atkeršyti ar bent jį paerzinti.

Vis dėlto knygą *Making Justice Visible*, nepaisant jos visokeriopo tarptautiškumo, galima laikyti ir mėginimu aktualizuoti nacių ir jų talkininkų teismų klausimą Lietuvoje, nes jos pradžia – 2019 m. rugsėjo 25–26 d. Vilniuje surengta tarptautinė konferencija *Making Justice Visible: Mediatization of the War Crimes Trials*. Ji turėjo ir savotišką tęsinį – tiesa, jau knygai išėjus, – 2023 m. spalio 12–13 d. vykusią tarptautinę konferenciją *The Politics and Poetics of Evidence: The Soviet Documentation of Nazi Crimes, the Myth of the Great Patriotic War, and their Legacies*. Knygoje taip pat, nepaisant pastangų aprėpti geografiškai ir politiškai kuo įvairesnius atvejus (tarp jų – ir Vakarų Vokietija, JAV, Turkija, Didžioji Britanija), galiausiai ryškia persvara laimi socialistinio bloko šalys, pirmiausia – Lietuva, Lenkija ir Rytų Vokietija.

Tarptautinis kontekstas kiekvienai autorei ir autoriui rūpėjo skirtingai: vieni aktyviai lygino (pavyzdžiui, Edith Raim – Rytų ir Vakarų Vokietijos procesus, Łukaszas Jasiński – socialistinės Lenkijos ir Rytų Vokietijos spaudos pranešimus, Paulina Gulińska-Jurgiel – socialistinės Lenkijos ir Vakarų Vokietijos žiniasklaidos pranešimus, o Klara Muhle-Szumski – Dražos Michailovičiaus ir jo teismo naratyvus Jugoslavijoje, Didžiojoje Britanijoje ir JAV), kiti, pavyzdžiui, Annette Weinke, aiškiai deklaravo siekį kontekstualizuoti vienos šalies atvejį (šį kartą – Rytų Vokietijos) ir taip savotiškai pasi-priešinti istoriografijos polinkiui lokalizuoti ir suprovincinti VDR istoriją (argi to paties nebūtų galima pasakyti apie bet kurią kitą Rytų Europos valstybę?), tretį labiau telkėsi į atskiras šalis ir atskirus atvejus, bet nuorodos į tarptautinį kontekstą (ar bent artimiausius kaimynus ir sąlygas diktuojančius centrus) buvo neišvengiamos. Tai galima laikyti šio straipsnių rinkinio akivaizdžia stiprybe: skaitant galima matyti, kaip toji teisminių procesų ekosistema cirkuliavo ir darė nacių ir jų talkininkų nusikaltimų pasaulį iš naujo globalu, o kartu kiekvienoje šalyje formavosi tų procesų, jų teisinio bei politinio pagrindi-mo ir juos įprasminusių viešų naratyvų specifinė charakteristika, galėjusi būti lemtinga. Pavyzdžiui, E. Raim parodė, kad nors Rytų ir Vakarų Vokietijos išgyveno tą pačią nacių diktatūrą, jų teisinės sistemos teisė nacių ir jų talkininkus už skirtingus nusikaltimus (p. 49) ir procesų rezultatai galėjo būti radikaliai priešingi (p. 65). Tiesa, istoriografijoje tai nėra nauja tema, pavyzdžiui, tai plačiai ir išsamiai knygoje *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice* aptarė istorikė Mary Fulbrook⁴. O štai Ł. Jasiński atskleidė, kaip Lenkijos spaudos pranešimai apie Frankfurte vykusį vadinamąjį Aušvico teismą (1963–1965) įgavo aiškiai polonocentristinį charakterį (p. 142) ir tuo dar kartą priminė, kad socialistinės Lenkijos procesai ir požiūris į juos ne vienu aspektu skyrėsi nuo kitų Rytų bloko respublikų⁵.

Taigi perskaičius knygą peršasi išvada, kad akivaizdūs skirtumai egzistavo ne tik tarp Vakarų ir Rytų teisminių, politinių ir ideologinių sistemų, bet ir (kartais net labai ryškūs) tarp atskirų šalių Vakaruose ir Rytuose, kartais net vienoje šalyje priklausomai nuo laikotarpio, o tas pats teismo procesas skirtingose valstybėse ir skirtingais laikotarpiais galėjo įgauti skirtingas prasmes. Atsiribojus nuo politinės moralės klausimo, kuri sistema vis dėlto galėjusi labiau siekti teisingumo, o ne kitų politinių tikslų, ir pagal kokius kriterijus tai išmatuoti (pavyzdžiui, ar tokiu kriterijumi turėtų būti tai, kiek nuosekliai laikytasi teisinės įstatymų ir jų taikymo procedūrų logikos (matyt, Temidės lėkštelė nusvirtų į Vakarų šalių pusę), o gal – kiek bausmės buvo adekvačios padarytiems nusikaltimams (gali būti, kad bent kai kuriais atvejais lėkštelė nusvirtų į Rytų pusę)), galima tiesiog pripažinti, kad konkretaus laikotarpio, konkrečios vietos, konkrečių teisiųjų ir konkrečių padarytų nusikaltimų atveju teismo procesą lemdavo daugybė veiksnių – nuo vietinio ir tarptautinio politinio konteksto iki visuomenės nusiteikimo (reflektuoti savo narių veiksmus karo metais, pavyzdžiui, tarnystę naciams, ar požiūris į žydus, nes daug

⁴ Mary Fulbrook, *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2018.

⁵ Plačiau apie tai galima skaityti: Gabriel N. Finder, Alexander V. Prusin, *Justice Behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland*, Toronto: University of Toronto Press, 2018.

kur po karo kildavo naujų antisemitizmo bangų), o kiekvienos šalies atveju tie veiksniai dar ir varijuotų.

Po Antrojo pasaulinio karo vykusį sparti technologijų kaita ir augęs suvokimas, kiek ir kokią poveikį medijos gali daryti tiek įgyvendinant teisingumą, tiek manipuluojant šiuo teisingumo siekiu kitais tikslais, sukūrė dar vieną svarbų veiksnių įgyvendinant šiuos teisinius procesus. Knygos *Making Justice Visible* pavadinimas nurodo, kad atskirus straipsnius jungiančią grandimi turėjo tapti ne tiek karo nusikaltimų procesų vienovės ir įvairovės parodymas, kiek pastanga ieškoti naujo, istoriografijoje mažiau ištirta dėmens ir tokiu dėmeniu čia buvo pasirinktas šių procesų viešumo ir matomumo, ar tiksliau – parodymo platesnei auditorijai klausimas. Karo nusikaltimų teismai nuo Krasnodaro iki Frankfurto ir Jeruzalės seniai buvo įvardijami (ar kritikuojami) kaip „parodomieji procesai“, tuo norint pasakyti, kad jie ne siekė teisingumo, bet tik įgyvendino politinį užsakymą, kurio verdiktas buvo iš anksto žinomas, o tai, kas vyko teismo salėje, tebuvo teatriniai vaidinimai, imituojantys teisminių ritualų. Bet toks apibendrinimas mažai leidžia suprasti, kas iš tiesų buvo daroma. Vien jau aptarta teisminių procesų įvairovė, taip pat skirtumai tarp demokratinė Vakarų ir autoritarinių Rytų, lėmę skirtingą žiniasklaidos funkcionavimą, jau aiškiai liudija, kad negalima kalbėti apie visur ir visada vienodus „parodomuosius“ teismus. Kita vertus, istoriografijoje keliami ir kiti klausimai, pavyzdžiui, ar „parodomasis procesas“ būtinai reiškia „neteisingą“ procesą? Ar galima, tarkime, net Sovietų Sąjungoje vykusius procesus vadinti griežtai „parodomaisiais“ (kokie prieš karą tikrai buvę Maskvos procesai, kurių metu buvo susidorota su senaisiais bolševikais), jeigu teisiama buvo asmenys, kurie vienaip ar kitaip vis dėlto buvo įsitraukę į žydų žudynes?

Šio straipsnių rinkinio sudarytojams įvade pavyko gerai konceptualizuoti ir paaiškinti, kodėl į istoriografijoje apie karo nusikaltimų teisinius procesus po Antrojo pasaulinio karo nusistovėjusį teisės, atminties ir istorijos santykių trikampį, kuris esą apibrėžia tų procesų svarbiausius dėmenis ir pasekmes, reikia įtraukti ketvirtąjį elementą – medijas (p. 23). Įvade programiškai suformuluoti svarbiausi klausimai (pavyzdžiui, kaip žiniasklaida buvo įtraukiama į teisinius procesus, ar ji išliko nepriklausoma, ar turėjo vadovautis primestomis gairėmis, kaip valdžios atstovų surinkti teisiniai įrodymai ir liudijimai buvo transliuoti auditorijai, kuri fiziškai neturėjo galimybės patekti į teismo salę), iš esmės laikantis prielaidos, kad medijos ne tik informavo apie teisinius procesus, bet kai kuriais atvejais galėjo tapti ir procesą veikiančiu ir keičiančiu veiksmu (p. 23–24). Įvado autoriai aptaria žiniasklaidos instrumentalizavimą politiniais ir ideologiniais tikslais (daugiau Rytų bloko šalyse nei Vakarų). Kita vertus, svarsto ir tai, kad žiniasklaidos ir žurnalistų subjektyvumas būdingas ne tik Rytų, bet ir Vakarų šalyse, todėl nėra paprasta skirstyti į „gerąsias“ demokratines šalis ir „bloguosius“ nedemokratinis režimus. Taigi pabrėžiama, kad šio rinkinio straipsniai turėtų atskleisti, jog net demokratinėse šalyse medijos yra veikiamos vietinio socioistorinio konteksto, o Rytų bloke bent kai kuriais atvejais medija, nepaisant vykdytos griežtos cenzūros, atliko daugiau nei tik propagandos funkciją (p. 25–26). Atrodo prasmingas sudarytojų pasirinkimas atskirti „medijavimo“ (angl. *mediation*) ir „mediatizacijos“ (angl. *mediatization*) sąvokas. Pir-

moji kalba apie žiniasklaidą kaip tarpininę, kuri tik „nušviečia“ įvykius platesnei auditorijai, antroji nurodo žiniasklaidos aktyvų vaidmenį veikiant ir transformuojant politinį, teisinį ar kultūrinį lauką.

Knygoje publikuotame straipsnyje apie ankstyvuosius nacių teismus Rytų Vokietijoje istorikė Annette Weinke vartoja „mediatizacijos strategijų“ sąvoką, kuri galėtų padėti suprasti, kaip giliai socialistinio bloko šalyse ir ypač Sovietų Sąjungoje medijos buvo įtrauktos realizuojant ne teisinius, o politinius ir ideologinius surengtų teisminių procesų tikslus. Vis dėlto skaitant knygą susidaro įspūdis, kad bent kartais, kai rašoma būtent apie Rytų šalių atvejus, tarsi pametamas (o gal suvokiamas kaip savaime suprantamas, todėl plačiau neaptariamas) šis giliai procesuose išsiskiręs žiniasklaidos vaidmuo. Socialistinėse respublikose, o ypač Sovietų Sąjungoje (taip pat ir sovietų Lietuvoje) žurnalistika ir žurnalistai (šias sąvokas šiame kontekste galima vartoti tik labai sąlyginai) nebuvo išoriniai veikėjai, kurie – tebūnie prižiūrimi ir cenzūruojami – esą tik nušviečia kažkieno kito organizuotus teisinius procesus. Priešingai – paprastai medija funkcionavo ne kaip išorinis žaidėjas, o kaip paties teismo proceso sudedamoji dalis, taigi kaip vidinis veikėjas. Galbūt nebūtų per daug pasakyti, kad dažnai šis veikėjas net buvęs svarbesnis už kai kuriuos kitus veikėjus, tarkime, teisėjus, prokurorus, liudininkus ar net kaltinamuosius.

Knygos autoriai neretai pasirinko daugiau nagrinėti teisminių procesų viešas reprezentacijas (spaudą, kiną) ir gerokai mažiau mėgino aiškintis šių sukurtų viešų reprezentacijų užkuliusius, t. y. kas ir kaip juos formavo, kas, kada, kaip ir kam davė nurodymus, kaip vyko jų formavimo procesas. Tam, žinoma, būtų reikėję nuo viešųjų šaltinių pereiti labiau prie archyvinų institucinių dokumentų, ne tik, tarkime, vieno ar kito lygmens komunistų partijos nutarimų ir įsakų, bet ir atskirų laikraščių redakcijų ar kino studijų vidinių dokumentų. Deja, kiek galima spręsti iš Lietuvos atvejo (kitose šalyse situacija gal kitokia), tokie archyviniai dokumentai retai būna turtingi: tarkime, žurnalų redakcinio darbo dokumentai (susirinkimų protokolai, planai, ataskaitos, skaitytojų laišakai ir atsakymai jiems) pasiūlo daug galimybių, o rasti anuomet leistų dienraščių analogiškų dokumentų gali tapti rimtu iššūkiu (ir nusivylimu). Vis dėlto teisminių procesų organizavimo ir medijų įtraukimo į juos užkulisiai nėra visai paslėpti ar nugrimzdę į nebūtį ir atrodo prasminga tam skirti daugiau dėmesio.

Štai archyviniai dokumentai rodo, kad pasirengimas 1962 m. rudenį Kaune ir Vilniuje vykusiems procesams, kurių metu buvo nuteisti nacistinės okupacijos metais veikusių pirmojo (tryliktojo) ir antrojo (dvyliktojo) baudžiamojo policinio bataliono nariai, prasidėjo nuo LSSR KGB ir Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sprendimų (spėtina, kad pirmieji nurodymai atėję dar iš aukščiau ar toliau)⁶. Šiems procesams „nušviesti“ buvo sudaryta atskira „spaudos grupė“, į kurią buvo įtraukti ne tik svarbiausi respublikos propagandistai, bet ir KGB atstovai. Taigi nepaisant to, kad patys sovietai vartojo „nušvietimo“ sąvoką (rus. *освещения*), tikrasis tikslas buvęs šiuos procesus savaip užtamsinti – sukurti ir viešai pateikti iš anksto paruoštus viešus vaizdinius

⁶ LKP CK biuro posėdžio protokolas nr. 39, 1962 07 09, in: Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 1771, ap. 218, b. 79, l. 3, 22–24.

ir naratyvus (šiuo aspektu apie sovietų Lietuvos atvejus (Panerius, 1964 m. Klaipėdos procesą, propagandinius filmus) knygoje rašo Zigmąs Vitkus, Gintarė Malinauskaitė, Justas Stončius), ir dar daugiau – sukurti visuomenės susitelkimo regimybę, o iš tikrųjų jos narius mobilizuoti kaip liaudies atstovus ir galbūt paversti pagrindiniais tų procesų objektais, šitaip realizuojant politinius ir ideologinius tikslus, kurie neapsiribojo tik sovietinio pasakojimo apie žydų žudynes ir jų kaltininkus kūrimu, o siekė daug plačiau ir vėlgi priklausė nuo konkretaus laiko, vietos ir tarptautinės situacijos. Tada ir apie tų procesų „matomumą“, kuri nurodo knygos pavadinimas (angl. *visible*), bent tais atvejais, kai kalbama apie sovietinius teismus, atrodo, galime kalbėti tik formaliąja (iš tiesų buvo viešai pateikta kažkas, ką buvo galima pamatyti), bet ne pažinimo prasme (ką galima sužinoti apie žydų masines žudynes ir jų kaltininkus). Tai, žinoma, nereiškia, kad ir pokariniai, ir ypač septinto dešimtmečio teismai negalėdavo tapti įvykiais, kurių metu žmonės pirmą kartą plačiau išgirdavo viešai kalbant apie žydų Katastrofą, ir tai galėjo turėti kitokį poveikį jiems ir jų atminčiai nei sovietų buvo sumanyta.

Knygoje (išskyrus įvadą) gal rečiau nei norėtusi keliami panašūs konceptualūs klausimai, daugiau kliaujamasi ir remiamasi jau egzistuojančiu istoriografiniu įdirbiu, tačiau analizuojamų atvejų, pateikiamos informacijos ir žiūros perspektyvų įvairovė yra didelė ir vertinga. Tai, kas ir kaip buvo užtamsinta, vėl po truputį šviesėja.